

Визначення обсягу прав людини у контексті юридичних позицій Конституційного Суду України

В. Колісник

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
суддя Конституційного Суду України

У статті аналізуються підходи до визначення обсягу прав людини з огляду на конституційний принцип неприпустимості звуження змісту та обсягу існуючих прав людини, а також з урахуванням юридичних позицій Конституційного Суду України.

Ключові слова: права людини, обсяг прав людини, перелік прав людини, звуження обсягу прав людини.

Після прийняття Конституції України професор П. Рабінович визначив звуження обсягу прав людини як «зменшення сфери суспільних відносин, у межах якої може відбуватися здійснення людиною її прав і свобод (тобто зменшення кола суб'єктів, території, часу використання прав і свобод)»¹ і водночас зауважив, що, умовно кажучи, звуження обсягу стосується його кількісної характеристики². З огляду на наведену думку видатного науковця Конституційний Суд України сформулював один із підходів до з'ясування обсягу існуючих прав. Зокрема, у Рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 Конституційний Суд України витлумачив частину третьої статті 22 Конституції України та наголосив, що «обсяг прав людини — це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідними і загальними. Загальноновизнаним є правило, згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена»³. У Рішенні від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 Конституційний Суд України уточнив, що «обсяг прав людини — це кількісні показники відповідних можливостей, які характеризують його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву та виражені у певних одиницях виміру»⁴.

¹ Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України. Харків : Право, 1997. С. 24.

² Там само.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05>.

⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус

Згодом П. Рабінович надав більш розгорнуту характеристику обсягу прав людини, зазначивши при цьому, що «обсяг прав людини — це їх сутнісна властивість, яка відображається кількісними показниками відповідних можливостей, виражених у певних одиницях виміру. Одиниці виміру «кількості» (обсягу) прав людини не можуть бути універсальними, однозначними, однорідними для всіх і будь-яких прав людини. Характер таких одиниць виміру зумовлюється насамперед змістом можливостей, які відображені відповідними правами, а також особливостями носіїв (суб'єктів) цих прав (тобто тих чи інших благ). Наприклад, обсяг права на свободу вибору віросповідання може характеризуватися кількістю віровизнань, конфесій, які можуть бути предметом такого вибору. Обсяг права здобувати вищу освіту характеризується, зокрема, кількістю вищих навчальних закладів, в яких можна її здобути, а також кількістю спеціальностей, за котрими готують фахівців у цих закладах»¹. На думку науковця, «звуження їх обсягу — це зменшення сфери суспільних відносин, у межах якої може відбуватися здійснення людиною її прав і свобод (тобто зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу або будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод)»².

Однак такий підхід є дискусійним та потребує уточнення. Так, наприклад, кількість українських університетів перевищує кількість французьких вишів у декілька разів, однак це не дає підстав для твердження про те, що обсяг права на здобуття вищої освіти в Україні є більш широким та значним, ніж у Франції, оскільки механічний підхід у такому випадку є недоречним. Так само не має сенсу порівняння кількості університетів в Україні на різних етапах становлення Української держави або законодавча заборона скорочення кількості освітніх закладів, адже не варто забувати про можливість подальшої трансформації (оптимізації, реорганізації, перетворення, удосконалення) системи вищих закладів освіти, якщо така потреба виникне, що може статися з огляду на те, що так званий демократичний транзит в Україні надмірно затягнувся.

Ті самі аргументи можуть бути застосовані й щодо свободи світогляду і віросповідання, адже зміна кількості парафій, храмів і конфесій часто є спонтанною, залежить від різноманітних факторів та не піддається регулюванню. Ще складніше уявити чи приблизно визначити обсяг таких прав, як право на свободу і особисту недоторканність, на таємницю листування, на приватність, на вільний вибір місця проживання, на мирні зібрання тощо, особливо в контексті наведеної вище думки, згідно з якою між обсягом і «кількістю» (певних одиниць виміру) поставлено знак рівності.

Проблематичним за такого підходу буде визначення обсягу права на приватну власність (у тому числі на землю в умовах перманентного мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення) або права на підприємницьку діяльність, здійснення якого залежить скоріше за все не від абстрактних кількісних показників, а насамперед від рівня економічної свободи й ефективності пра-

суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05>.

¹ Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій, О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2011. С. 162.

² Там само.

вового механізму захисту власності, підтримання конкурентного середовища та унеможливлення монополізації.

Конституційний Суд України неодноразово підтверджував свою юридичну позицію щодо того, що правове регулювання, у тому числі й те, що стосується механізму реалізації прав людини, може змінюватися, а отже, можуть змінюватися й певні кількісні показники, пов'язані з реалізацією окремих конституційних прав. Зокрема, у Рішенні від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011 Конституційний Суд України вкотре зазначив, що «зміна механізму нарахування певних видів соціальних виплат та допомоги є конституційно допустимою...»¹. Конституційний Суд України у цьому самому Рішенні наголосив, що «передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою...»².

Отже, якщо зміна законодавчого регулювання порядку реалізації конституційних прав є можливою і прийнятною, то це означає, що й кількісні показники так само можуть бути змінені, оскільки конституційні норми, які стосуються прав людини, зазвичай не містять конкретних кількісних критеріїв чи вимог. Один із небагатьох винятків, наприклад, міститься у статті 29 Конституції України, де прямо зазначено, що обґрунтованість тримання особи під вартою як тимчасового запобіжного заходу має бути перевірена судом протягом сімдесяти двох годин. Це означає, що законом не може бути збільшено цей проміжок часу за жодних обставин.

Іншим прикладом застосування кількісного критерію може бути частина третя статті 46 Конституції України, яка вимагає дотримання певного співвідношення між розміром пенсії або іншого виду соціальної виплати чи допомоги та розміром прожиткового мінімуму, встановленого законом, але лише за умови, що пенсія чи зазначені виплати є основним джерелом існування. Тобто насправді лише у небагатьох випадках деякі кількісні показники можуть бути застосовані для загальної характеристики певного конституційного права та виступати критерієм конституційності окремої норми чи групи норм або ж усього закону. Особливо це можливо з огляду на окремі юридичні позиції Конституційного Суду України, згідно з якими одним із критеріїв врегулювання порядку реалізації соціальних прав громадян є врахування фінансових можливостей держави. Так, у Рішенні від 19 червня 2001 року № 9-рп/2001³ Конституційний Суд України зазначив, що право на пен-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11>.

² Там само.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 93 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другого пункту 2 про визначення стажу наукової роботи «з дати присудження наукового ступеня або присвоєння вченого звання» Постанови Кабінету Міністрів України «Про перелік посад наукових працівників державних наукових установ, організацій та посад науково-педагогічних працівників державних вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, перебування на яких дає право на одержання пенсії та грошової допомоги при виході на пенсію відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»

сію, її розмір та суми виплат можна пов'язувати з економічною доцільністю, соціально-економічними обставинами, фінансовими можливостями держави у той чи інший період її розвитку, а також з часом ухвалення відповідних нормативно-правових актів. Також Конституційний Суд України наголошував, що «види і розміри соціальних послуг та виплат потерпілим, які здійснюються і відшкодовуються Фондом [соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України], встановлюються державою з урахуванням його фінансових можливостей»¹. На потребу врахування фінансових можливостей держави Конституційний Суд України вказав також і в Рішенні від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011, дійшовши висновку, що «одним з визначальних елементів у регулюванні суспільних відносин у соціальній сфері є додержання принципу пропорційності між соціальним захистом громадян та фінансовими можливостями держави...»². У цьому самому Рішенні Конституційний Суд України наголосив, що механізм реалізації соціально-економічних прав може бути змінений державою, «зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення...».

Слід також звернути увагу на юридичну позицію Конституційного Суду України, сформульовану ним у Рішенні від 22 травня 2018 року № 5-р/2018, згідно з якою у частині третьої статті 22 Конституції йдеться лише про існуючі конституційні права, а зміна законодавчого регулювання є можливою лише тоді, коли вона не призводить до «порушення їх сутності»³.

З урахуванням зазначених міркувань та юридичних позицій Конституційного Суду України, а також з огляду на конкретний контекст і особливості формулювання конституційного принципу неприпустимості звуження змісту та обсягу існуючих прав людини може бути й інший підхід до розуміння поняття обсягу у словосполученні «обсяг прав людини», що міститься у частині третьої статті 22

від 27 травня 1999 року (справа щодо стажу наукової роботи) від 19 червня 2001 року № 9-рп/2001. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-01>.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень підпункту «б» підпункту 4 пункту 3 статті 7 Закону України «Про страхові тарифи на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», пункту 1, абзацу третього пункту 5, пункту 9, абзаців другого, третього пункту 10, пункту 11 розділу I Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» (справа про страхові виплати) від 8 жовтня 2008 року № 20-рп/2008. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-08>.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11>.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18>.

Конституції України. Враховуючи те, що у ній ідеться про конституційні права людини загалом, тобто саме про усю систему прав людини, визнаних державою та передбачених Конституцією України, а позначаються вони в усіх трьох частинах цієї статті винятково у множині, то, можливо, поняття «обсяг» було застосоване саме як синонім до слова «перелік» або ж «каталог». Тобто «обсяг прав людини» використано у зазначеному контексті як уточнення та підсилення вимоги щодо неприпустимості скасування жодного з прав людини, а саме як «перелік прав людини» або ж «каталог (чи список) прав людини», котрий міститься в Конституції України та який з огляду на вимоги другого речення статті 21 Конституції України та частини другої статті 22 Конституції України не може бути зменшено. Тоді «звуження обсягу прав людини» слід розуміти насамперед як неприпустимість звуження передбаченого Конституцією України «переліку прав людини». Сутність цієї вимоги полягає у тому, що «масив» (інакше кажучи «перелік», «каталог», «система», «список», «обсяг») конституційних прав людини має бути або незмінним, або може бути змінений лише у бік збільшення, тобто розширений шляхом внесення змін до Конституції України згідно зі встановленою процедурою. Проте в жодному разі існуючий, тобто передбачений Конституцією України, перелік прав людини не може бути зменшений (скорочений, звужений, урізаний) шляхом вилучення певного права чи декількох прав людини або ж через його нівелювання недбалим, недолугим чи суперечливим законодавчим регулюванням.

Колесник В. Определение объема прав человека в контексте юридических позиций Конституционного Суда Украины. В статье анализируются подходы к определению объема прав человека исходя из конституционного принципа недопустимости сужения содержания и объема существующих прав человека, а также с учетом юридических позиций Конституционного Суда Украины.

Ключевые слова: права человека, объем прав человека, перечень прав человека, сужение объема прав человека.

Kolisnyk V. Determining the scope of human rights in the context of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine. The article analyses the approaches for determining the scope of human rights, based on the constitutional principle of the inadmissibility of diminishing the content and scope of existing human rights, as well as taking into account the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine.

Key words: human rights, scope of human rights, list of human rights, narrowing the scope of human rights.